

פרק ט

הערה אישית

בשנת 1996, מיד אחרי פטירתו של אבי ז"ל, כתבתי מעט מזיכרונות המשפחה; בעיקר בעקבות דברים שנאמרו ב'שבעה' על אבי ועל אמי שנפטרה שנה ומחצה קודם לכן, ועל סמך תעודות ומכתבים שונים שנשמרו בבית. המוטיב המרכזי היה פשוט למדי, אפשר אף בנאלי: אימא נולדה והתגוררה במרחק לא גדול מביתו של אבא; אולם, לפי כל הסימנים, הוא לא יכול היה להכירה מהטעם הפשוט שכבר בהיותו נער, במחצית השנייה של שנות השלושים, עלה לארץ ישראל ולמד בבית הספר החקלאי 'מקווה ישראל'. אימא - צעירה ממנו בחמש שנים לערך, הייתה באותה עת ילדה קטנה למדי, ונותרה במקומה. לימים פרצה מלחמה; הימים ימי שלטון המנדט בארץ, אבא, עלם ארץ-ישראלי, התגייס לצבא הבריטי, שירת בו כחמש שנים ולחם בשורותיו. אימא ומשפחתה גורשו לגטו; שם לא הגיעו - לא למנוחה ולא לנחלה, המשפחה התפזרה אימא ושתיים מאחיותיה הגיעו יחד עד לאושוויץ. תמה המלחמה, אימא ואותן שתי אחיותיה, נתמכות על-ידי הג'וינט, ובעיקר זו על ידי זו, נדרו באירופה העשנה, בואכה בלגיה, ולאותה ארץ עצמה הגיע גם אבא במסגרת חיל הכיבוש הבריטי. שם בבריסל הכירו זה את זה, נישאו תחילה בנישואים אזרחיים, ובחזרו לארץ ביקש אבא - כזכור, חייל בריטי, נתין בפלסטינה - עבודה אישור עלייה, וכשהגיעה, נישאו כדת משה וישראל.

אחת הסיבות שהניעה אותי להעלות אז על כתב את שכתבתי היה הניסוח המוזר של בקשת האישור לעלייתה מן השלטונות הבריטיים המונח לפניי. במסכת הטיעונים שהעלה כדי לאפשר את עלייתה, הוא טען שבעצם הכיר אותה כבר אז בעיר הילדות, לפני שעלה ארצה; כביכול, יחסיהם פשוט התחדשו, נפגשו מחדש בבלגיה לאחר הפרידה הכפויה שם; זה מצלצל יפה, רומנטי, ובעיקר, משכנע; הן גם לפקידות הבריטית אמור להיות לב. ובכן, סגירת מעגל נאה, אבל זה פשוט לא

היה סביר! כשאבא הנער היה עדיין שם, הוא לא הסתכל על ילדות קטנות. בשלב הראשון ביקשתי להסביר לעצמי איך בכלל ייתכן שאבא לא דייק בבקשתו, והוסיף פרט שככל הנראה לא היה ולא נברא; זה פשוט לא התאים לו. בהמשך, השתכנעתי שבהטעיית השלטון הבריטי למען מטרה שכזו לא היה כל רע; עודני חוכך בדעתי ועברתי להרהר ביני לבין עצמי מדוע בכלל פגישת ילדות ביניהם הייתה בלתי סבירה. שאלות שכאלה על אודות סבירות של אירועים בעבר נבחנות במונחים של זמן ומקום-מרחק. ובכן מבחינת המרחק, דווקא היה סביר מאוד שייפגשו, מבחינת הזמן - הרבה פחות; כאמור, הפרש הגילים לא מסתדר. נשארתי אפוא עם תפיסה של 'מרחק סביר'. עבר זמן, חלפו השנים והגעתי לקובנה, התברר שהמרחק הסביר הוא של כשלוש מאות וחמישים מטרים (אני באמת רוצה לדייק, אך תלוי איך מודדים). בית אבא היה ברחוב ינובה 31, שם, סמוך לגשר סלבודקה, נמצא גם בית הכנסת שבו כיהן סבא כרב, ובית אימא היה ברחוב וילנה פינת מאפו. בית אבא לא שרד כלל, בית אימא שרד גם שרד. כדי להיווכח מודתי את המרחק פעם אחר פעם. עודני מודד, ולפתע הבנתי כי בפעם הראשונה, כשהעליתי את זיכרון הורי בכתובים, ביקשתי לבטח לכתוב סיפור מאוד אישי, ככלות הכול הורים הם מהות די אישית, אבל איכשהו יצא משהו אחר; הסיפור האישי הוסב שלא במשים למשל כללי מאוד על עם ישראל; כמוהו כהוריי, הוא נפרד ממקום מסוים, ואגב כך נפרד לפרודות, עבר בדרכים של אש בנתיבי הגהנום, ואחר כך נפגש שוב במקום אחר, בארץ ישראל; כביכול או לא כביכול, נסגר מעגל. בכתובה הראשונה לא הזכרתי כמעט מקומות, וכי מי הכירם?! לתפיסת הסיפור האישי כמשל זה בוודאי מאוד הועיל; 'משל', כדי שיהיה לו תוקף כללי, רצוי שיהא חסר מקום. כל זה היה כאמור בכתובה הראשונה, אחר כך התגלגלתי למקום, כתבתי את כל מה שסופר בחיבור הזה על מקומות; דימיתי שאני מדבר באמצעותם על זיכרון כללי, והנה, התקבל סיפור אישי.

סיפור אישי צריך מקום פרטי. אם בפרקים הקודמים שאלתי מה עושה מקום ל'מקום'; כאן אשנה מילה ואשאל: 'מה בדיוק עושה המקום לזי'. התלבטתי בשאלה זאת ארוכות. באופן ישיר התשובה פשוטה - הכול הופך לממשות. את זה אמרו כמובן הרבה לפני, אבל עבורי הממשות הזו הפכה למשהו סלקטיבי במקצת. המקום של אבא גו, חלף עם רוחות ההיסטוריה; בית סבי מצד אבי נעלם, נהרס, הפך לכיכר, לצומת דרכים, לחלק עיר סתמי. אבל, במקומו קיבלתי בית ממשי אחר: בית סבא אבי אימא. סבי מצד אבי היה דמות מפורסמת באופן יחסי, רב ומו"ץ בקובנה; הוא נזכר הרבה בספרות על קובנה, גם תמונתו מופיעה בספרות

הזיכרונות ובמחקר. לו הייתי פוגש בו ברחוב וילנה הייתי מזהה אותו בבטחה (כמובן לא במדי צבא ליטאי! הוא שירת בו כקצין בתחילת שנות העשרים). הוא התחיל את דרכו כרב בעיירה ונדיזיגולה שליך קובנה (מאותן עיירות שלא זכו לספרי זיכרון). ישראל בן ניסן עובדיה - רב בן רב. הרב ניסן עובדיה רוזנסון היה רבה של עיירה קטנה זו במשך שנים ארוכות. רב של עיירה הוא תפקיד שמשאיר זיכרונות שונים ומשונים; איש לא כתב עליו, זיכרונו נותר בסיפורים שבעל פה; סיפורים קטנים של עיירה קטנה,² מאוד קטנה. הוא נודע כמי שעסק בקבלה, אדם בעל הדרת פנים המשרה קדושה; גויה שנכנסה פעם לביתו לאיזה צורך וראתה אותו בתפילתו, החלה לרעוד, כרעה ברך והצטלבה. בכור בניו ר' מרדכי רזיאל הציג את ציוניותו כעניין ממש מולד. בגיל שלוש שמע את האב קורא את תיקון חצות; דמות השכינה הגולה נעשתה אמיתית עבורו, בעקבותיה, כמעין הכרח, באה הציונות. זוות שונה במקצת קשורה בהתבדחות בני המשפחה על ונדיזיגולה הקטנה והנידחת. לשאלה מדוע ונדיזיגולה איננה נהפכת, השיבו כי אם הייתה מתהפכת, היו מתגלות תחתיה סדום ועמורה. הסמיכות הפיזית הזו לסדום, כביכול ונדיזיגולה הייתה כמעין קומה שנייה שלה, אמורה להטיל על העיירה צל כבד, אם כי בסופו של דבר בהומור (ליטאי) עסקינן; איש לא אמר ברצינות כי במרחק של כמאה קילומטר מערבית לירושלים דליטא, קבורה בעבי האדמה 'סדום דליטא'; מן הסתם הייתה זו הרבנות המקברת את בעליה שהביאה לציור המשונה.

כבנו של רב העיירה, ניזכר ישראל רוזנסון כבר בעת הגליית יהודי סביבות קובנה ב'1915: "רגש הנקמה נתעורר אז בלב הנוער היהודי ומעשה בזקן אחד, שהוגשה לו חבילת מזון בידי אחד הצעירים - בן הרב מויניזיגולא - שאמר בהתרגשות: סבא! עוד יבוא יום נקם. אנחנו בידינו נסייע במפלתם [...]".³ הוא הפגין רוח לאומית לזהות, אכפתיות, כעס על הצוררים, אמונה בעתיד מסוג אחר, בקיצור, כל מה שהופך סתם יהודי לציוני. דב לוין סיפר לי כי בהתמנותו לרבה של ונדיזיגולה, בחורי העיירה נרתמו לעגלה במקום הסוסים וגררו את העגלה שהרב הצעיר נישא בה כמו היה אחד האדמו"רים. בספר 'פנקס הקהילות' ערך 'ונדיזיגולה' סופר סיפור הכתרה קצת שונה, הוזכרו זיקוקי דינור בטקס.⁴ אהבתי דווקא את הסיפור על

2 דומני כי בין בני דורי האחרונה ששמעה אותם הייתה אפרת נאור, בת דודה שנייה שלי; שמעה והשמיעה לאזוני. על ר' מרדכי רזיאל ראו: נאור, דוד רזיאל, עמ' 25-25.

3 ברוידס, וילנה הציונית, עמ' 265.

4 פנקס הקהילות, עמ' 268-270.

העגלה (הזכיר לי קטע אצל י"ל גורדון): כששאלתי את דב לוינ' מדוע סיפור זה לא נכתב ב'פנקס הקהילות', השיב לי כי תמיד יש תורה שבעל פה.

הרב רוזנסון הרביץ תורה וציונות, עברית וספרותה, ואחר כך הגיע לקובנה; הדברים התפתחו כפי שהתפתחו עד שתש כוחו ובחורף שנת ת"ש נסתלק. בעת ההיא, והסובייטי אז בארץ, סובייטי שלפני הכיבוש הגרמני. את חיבתם לרב שנפטר הפגינו המוני קובנה במה שתואר כהלוויה הגדולה האחרונה בקובנה לפני כניסת הגרמנים; מן הסתם, הביעו בסמוי גם את מחאתם על שיתוק חייה העבריים של העיר שהרב הקדיש את חייו כדי לחזקם. סבא נקבר בבית העלמין ב'הר הירוק', לא הצלחתי לגלות את קברו.

לא היה לי כל מושג על סבי מצד אמי, צבי הירש ברקמן; אין טעם לחפש את קברו. בדרכו האחרונה הוא לא זכה להלוויה גדולה משום שבדכאו לא ליוו שום איש בשום דרך; אמי סיפרה לי עליו, אך במאזן הזיכרון הכללי הוא נותר עטוף בצל כבוד. כשעמדתי לרגע ליד ביתו, מתנשם לאחר מדידת המרחק מבית הסב השני, הוא הופיע לפתע ודמות דיוקנו מטושטשת; במקום שבו היה צריך להיות - שם היה. האומנם שם היה צריך להיות? איך חשים אנשים המגלים את בית הוריהם והורי הוריהם שישים שנה אחרי... שאלתי פה ושם ציירי שורשים שכאלה, ואחת התשובות הייתה: 'אולי בעצם הייתי צריך להיוולד כאן, לשחק בחצר הזאת. ברחוב הזה'; כביכול, לו היו הדברים מתנהלים אחרת, היה סבא קורא לי עתה להיכנס הביתה, לשמוע סיפור, לקבל ממתק, מבחינתי, זה ממש לא כך, חבוק בחביקת הגורל היהודי, אני משוכנע לחלוטין ששום דבר לא ממקם אותי כאן, סוף פסוק; וזה שסבא הופיע לפתע, איננו משנה שום דבר מהותי. עמדתי שם, מסדיר את הנשימה שהתקשתה מעט בגלל ספירת הצעדים, וכל שחשתי הוא שמישהו שייך למקום הזה והוא הופיע דווקא כאן. הופיע מטושטש, לא בגלל כובד השנים, ולא בגלל שבעצם לא ראיתי, לא אותו ולא את תמונתו אף פעם. הוא מטושטש משום ש'מ'מאפו פינת וילנה' הוא ומשפחתו - ארבע בנות וכן הועברו לסלבודקה, לגטו, כאמור, בערך שלוש מאות וחמישים מטרים משם. ואז הרגשתי - לא כמי שאולי

5 י"ג ב'אחרית שמחה ותוגה': "[...] ובגשת מרכבת הכבוד אשר הצדיק עצמו יושב בה אל רחוב העיר, יצאו מתוך הקהל חסידים בעלי אגרופין ולבושי להבות ויאחזו במתג הסוסים ויפתחום ויביאו את צוארם במוסרות וימשכו את מרכבת הכבוד על שכמם והמון רב דוחה; וקול ההמון כקול מים רבים קורא: ברוך הבא בשם ה'! ותבקע הארץ לקולם. סוסי אדם אלה הביאו את מרכבת הצדיק עד יציע בית משכנו. [...] ויורידוהו מעל המרכבה ויובילוהו על מצע יריעות מרוקמות אל חביון בית משכנו ויסתרו מעיני העדה" (גורדון, פרוזה, עמ' כד).

(אולי!) היה צריך לגור כאן, אלא כמי שגורש מכאן. אגב, בהירקם חווית הגירוש, דמותו של סבא כלל לא הייתה מטושטשת.

רחוב וילנה, מסביב בתי קפה הומים, רחוב תיירותי נפלא, מוסיקה וניחוח מאכלים, ואני חושב על עזיבת בית; בסביבה חושבים עתה לכל היותר על עזיבת מסעדה. מה חשים כשעוזבים בית לגטו? ליתר ביטחון, אספתי מספר תשובות ליטאיות. אפתח בשתי דוגמאות מווילנה.

דבור'צקי מתאר את העזיבה של הבית בשכונת נובוגורד בוילנה באריכות רבה:

[...] הורי ישאו זה עכשיו מהמלינה עומדים שקועים בעצבות. ילדים לא נשהה כאן עוד אלא רבע שעה. [...] חוזר אני ועולה למעלה. אשתי מהלכת על פני החדרים ובוכה. מתנפלת על כר המיטה, נלחצת אליו ובוכה. מלטפת את התמונות שעל הכתלים, את הצעצועים שעל השולחנות הקטנים בחדר המיטות. מנשקת את העומד המום ונבוך בכלובו הפתוח. היה שלום ביתי! אמא מאספת צילומים, תעודות, פתקאות וכתבות ואורזת את כל אלה בשקיקים, ביחד עם חוטי תפירה, חוטי סריגה, מחטים וסיכות. אחותי הקטנה שפרה מחפשת את תעודת הלימודים שלה, את צילומי חברותיה ואת מלאכות היד שלה בסריגה. אבא עומד לפני ארון הספרים. מנשק לגמרא שעיון בה, נפרד מעליה בברכה והולך. והנה הוא נזכר בדבר מה, מוציא כרך של גרץ, מדפדף בו, מקפל דף אחד וסר באנחה מעל הארון. אני נגיש אל הארון, פותח אותו כרך של גרץ ורואה: מקופל בתוכו הדף של גירוש ספרד... אני מעיף את מבטי האחרון בארון: ש"ס בבלי, ירושלמי, תנ"ך גרץ, ביאליק, צ'רניחובסקי, פרץ, מנדלה מוכר ספרים, שלום עליכם, סופרים ארצי-ישראלים, ספרי רפואה בשפות שונות. את כל אלה יש להשאיר כאן להפקיר. [...] מבט אחרון אני מטיל בכתלים, על אחד מהם תמונה גדולה של מינקובסקי 'פליטים יהודים'. הפליטים מעל התמונה מביטים בעיניהם האילמות, בי, העומד לצאת מיד עם צוררו לדרך בלתי ידועה [...].⁶

גם מאשה רולניק נתנה דעתה על הדרך לגטו וילנה:

[...] ואמא התחילה בהכנות לצאת לגטו מרצון. בדיוק בו ברגע נכנסו חיילים לפרוזדור, הם הורו להיות מוכנים ליציאה תוך חמש דקות. כן התירו לטול רק דברים שאפשר לשאתם ביד. אמא מילאה את אמבטיות הילדים בשמלותינו ובמעילים, ואילו בשבילה ובשביל מירה התקינה תרמילי גב מסחבות. אפילו בידי כל אחד מן הילדים הפקידה תרמיליו, צרור קטן ותיק שנעליים נקשרו אליו.

היציאה מן הבית היתה בקריעת ים סוף. העובדה שאמא בוששה לזוז, הוציאה את החיילים מכליהם. משלא הועילו האימונים, דחף אחד החיילים את ראובה'לה ורעיה'לה לעבר המדרגות, אמא לא איחרה לבוא אחריהם בריצה. רק שבה עוד פעם אחת אל המפתן... בחצר עמדו והמתינו כבר השכנים [...].⁷

בגין היותה אז בת ארבע עשר, הכותבת המוכשרת הזו מושווית לאנה פרנק, אבל אנה פרנק בכל זאת נשארה בבית.

אני מתקרב: דוגמאות בדרך לגטו קובנה, אריה סגלסון:

יצאתי מהבית בלי להיפרד מהליטאי ובני ביתו. אפילו 'להתראות' לא אמרתי. אבל לפני שעזבתי את סף הדלת נשקתי את המזוזה, דבר שמעולם לא עשיתי קודם. רק אז הוקל לי. פתאום הרגשתי שאהבתי לבית חלפה, ואת מקומה תפסה שנאה עמוקה. היתה לי הרגשה שהבית הזה, שבו עברו עלי השנים הטובות של נעורי, בגד בי, רימה אותי, לא הגן עלי בעת צרה. עם זאת חשתי רגשי אשם שלא עקרתי את המזוזה ממשקוף הדלת והשארתיה בשבי הליטאי.⁸

מתקרבים, איך חשה רבקה וולבה? הבית ברחוב פאנרו 15 חייב להיעזב עם חיסול הגטו הקטן:

שאלנו את אבא זצ"ל, האם מותר ללכת בשבת קודש ולשאת דברים מן הבית. אבא התיר זאת, ואני רצתי - יחד עם שאר הבנות - בכל כוחותי לעבר ביתנו הריק - הבית שכה היה אהוב עלינו ויקר לנו. נכנסנו אל הבית שעמד בשממונו מאז אותו יום שגורשנו ממנו. הזמן היה קצר - והבלבול והמבוכה כה גדולים! מרוב בהילות לא ידענו מה לקחת ומה להשאיר; לא הצלחנו להתרכז ולחשוב בהגיון מה הם הדברים הנחוצים ביותר. לכן לקחנו בראש ובראשונה כמה קילוגרמים של תפוחי אדמה וקמח מהמצרכים שעוד נותרו בביתנו. אילו היונו חושבות בנישוב הדעת, היונו לוקחות מגבות, סדינים, ושאר פריטים דומים, שהרי אותם אפשר היה להחליף אצל הליטאים תמורת מצרכי מזון רבים.⁹

הנה לנו בית שהופך להיות מקור לשקי תפוחי אדמה. אחר כך היה המבט האחרון:

צעדנו ברחוב פנירו, הרחוב שבו גרנו עד שצומצם שטחו של הגטו. הנה קרבים אנו אל הבית שלנו - הבית שבו גרנו כל השנים. מבעד למסך הרמעות שהציפו

7 רולניק, אני היבט לספר, עמ' 32.

8 סגלסון, בלב העופל, עמ' 67.

9 וולבה, ואמונתך בלילות, עמ' 59-63.

את עיני הצלחתי להתבונן בבית. התבוננתי והלב נצבט. הוי הבית שלנו - הבית שבו נולדנו, ובתוכו גרנו וגדלנו; הבית שכתלנו ספגו כה הרבה תורה, יראת שמיים וחמימות יהודית... הבית הזה נמצא עכשיו בידים טמאות, בירי גויים שהשתלטו עליו...¹⁰

אני מזכיר לעצמי, היא גרה בפנארו 15. לפי הצילומים שבספרה הבית לא השתנה, יש ובתים אינם משתנים.

אני ממשיך להתקרב, ממש להתקרב. איך חש שלום אילתי שחזר לרחוב מאפו והוא עדיין מתחבא בחסות גויה:

[...] בהמשך דרכנו זיהיתי שוב את רחוב מאפו, שגרנו פעם, ובו 'קיר המוות' של ילדותנו, וכבר הייתי ליד השער האחורי של החצר הגדולה של ביתנו. פחי האשפה עדיין ניצבו כאן, אולם, אולם עתה הם היו חסרי כל חן וקסם. שוב לא התגולל בהם כל אותו הטוב של פעם, פרי פליטת החנויות המרובות סביב - קופסאות קרטון צבעוניות, שאריות בד מצבעים שונים, חבלים וקרשים. בעיניים מורדות מאוד חלפתי על פני המעבר המקורה של ביתנו, זה אשר הפנס שבמרכזו היה מטיל צללים. כעת חששתי מצלילי שלי האומנם איש כאן לא יזהה אותי? [...].¹¹

כשאני באתי לשם לא פחדתי משום צל, וגם לא חיפשתי שום מזוזה. פשוט עמדתי ליד בית שבו הכרתי את סבי והמשכתי ללכת לגטו קובנה; פחות מארבע מאות מטר משם, בסך הכול מרחק די סביר.

10 שם, עמ' 107-108.

11 אילתי לחצות, עמ' 179. יש עוד תיאורים. לעתים מודגש ההיבט הליטאי הנורא של המעבר. מעשה בבני זוג ליטאי מכרים של בעלת הבית: "[...] שני הליטאים נענו מיד. בעיניים חומדות עברו מחדר לחדר, סקרו את הרהיטים היקרים, ליטפו בהנאה את החפצים היפים, וביקשו ברוב נימוס סוניה תשאיר אותם במקומם. במקום שאליו היא הולכת, אמרו ביושב, לא תזרקק להם עוד. סוניה ידעה שלא תוכל לקחתם עמה, [...] היא רק ביקשה שיבטיחו לה לשמור עליהם עד שתיגמר המלחמה. שני בני הזוג החליפו ביניהם מבטים, ומיהרו להבטיח שלא ייגרם לחפצים כל נזק, וכי ישמרו עליהם כאילו הם רכושם. לאחר שהבטיחו מה שהבטיחו בלשון חגיגית וסיכמו בתקיעת כף, לא מיהרו קרינה ובעלה לצאת. עד מהרה התברר לסוניה, שלפני בואם התייעצו בני הזוג עם הכומר שלהם, והוא יעץ להם להחתיים את סוניה על מסמך ובו נאמר שהדירה ותכולתה נמכרה להם כדין ובתאריך מוקדם יותר. [...] סוניה לא הייתה מוכנה להסכים למעשה הסחיטה, אבל השניים רמזו לה מה שקרה ליהודי אחר [...] כך התגלתה תקוותה למצוא ליטאי צדיק בסדרם דקובנה כתקות שווא [...] (גרינבאום, תקווה על פי התהום, עמ' 42-43).